

АРТИКУЛАЦИЈА ИСТОЧНЕ ФАСАДЕ КАТОЛИКОНА
МАНАСТИРА КОНСТАНТИНА ЛИПСА У ЦАРИГРАДУ

У архитектонској историографији термин артикулација користи се са циљем да се одреди архитектонска композиција у којој су елементи грађевине правилно и конзистентно изражени.¹ Тај термин се појављује и у тумачењима византијске архитектуре, нарочито позновизантијског доба. Разматрање композиционе артикулације источне фасаде католикона манастира Константина Липса (Сл. 1) започето у архитектонској историографији², могуће је допунити новим запажањима. Манастирски

¹ Cf. *Articulation*. In: Oxford Dictionary of Architecture, Oxford University Press 1999, 36.

² Cf. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London 1912, 122 - 137; J. Ebersolt - A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, 211 - 213; N. Brunov, *Ein Denkmal der Hofbaukunst von Konstantinopel*, *Belvedere* 51 - 52 (1926), 217 - 236; Idem, *L'église a croix inscrite a cinq nefs dans l'architecture byzantine*, *Echos d'Orient* 26 (1927), 257 - 286; A. H. S. Megaw, *Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, *DOP* 17 (1963), 333 - 335; A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, Paris 1963, 100 - 122; T. Macridy, *The Monastery of Lips and the Burials of Palaeologi*, *DOP* 18 (1964), 253 - 278; A. H. S. Megaw, *The Original form of the Theotokos Church of Constantine Lips*, *DOP* 18 (1964), 279 - 298; C. Mango - E. J. W. Hawkins, *Additional Notes on the monastery of Lips*, *DOP* 18 (1964), 299 - 315; K. Wessel, *Byzantinische Plastik der palaiologischen Periode*, *Byzantion* 36 (1966), 217 - 259; R. A. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin: Constantinople. Les églises et les monastères*, Paris 1969, 307 - 310, 417 - 418; H. Belting, *Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel*, *Munchener Jahrbuch der Bildenden Kunst* 23 (1972), 3, 63 - 100; T. H. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A photographic Survey*, University Park PA 1976, 322 - 345; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books Harmondsworth 1986 (repr. 1989), 261 - 263; C. Mango, *Byzantine Architecture*, Faber and Faber Ltd. 1986, 198, 203 - 206, 208, 266, 269, 293, 328; V. Lips Monastery. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium: Vol. 2, Esot - Nika* / editor in chief Alexander P. Kazhdan; executive editor Alice Mary Talbot; editor for archeology and historical geography Timothy E. Gregory; associate editor Nansy P. Ševčenko, New York 1991, p.1223; B. Копан - М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 139 - 142, 287 - 289. За типик cf. H. Delehayе, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Brussels 1921, 14 - 16, 106 - 36, 172 - 185; такође: *Lips: Typikon of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople*, transl. Alice - Mary Talbot. In: *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Tes-*

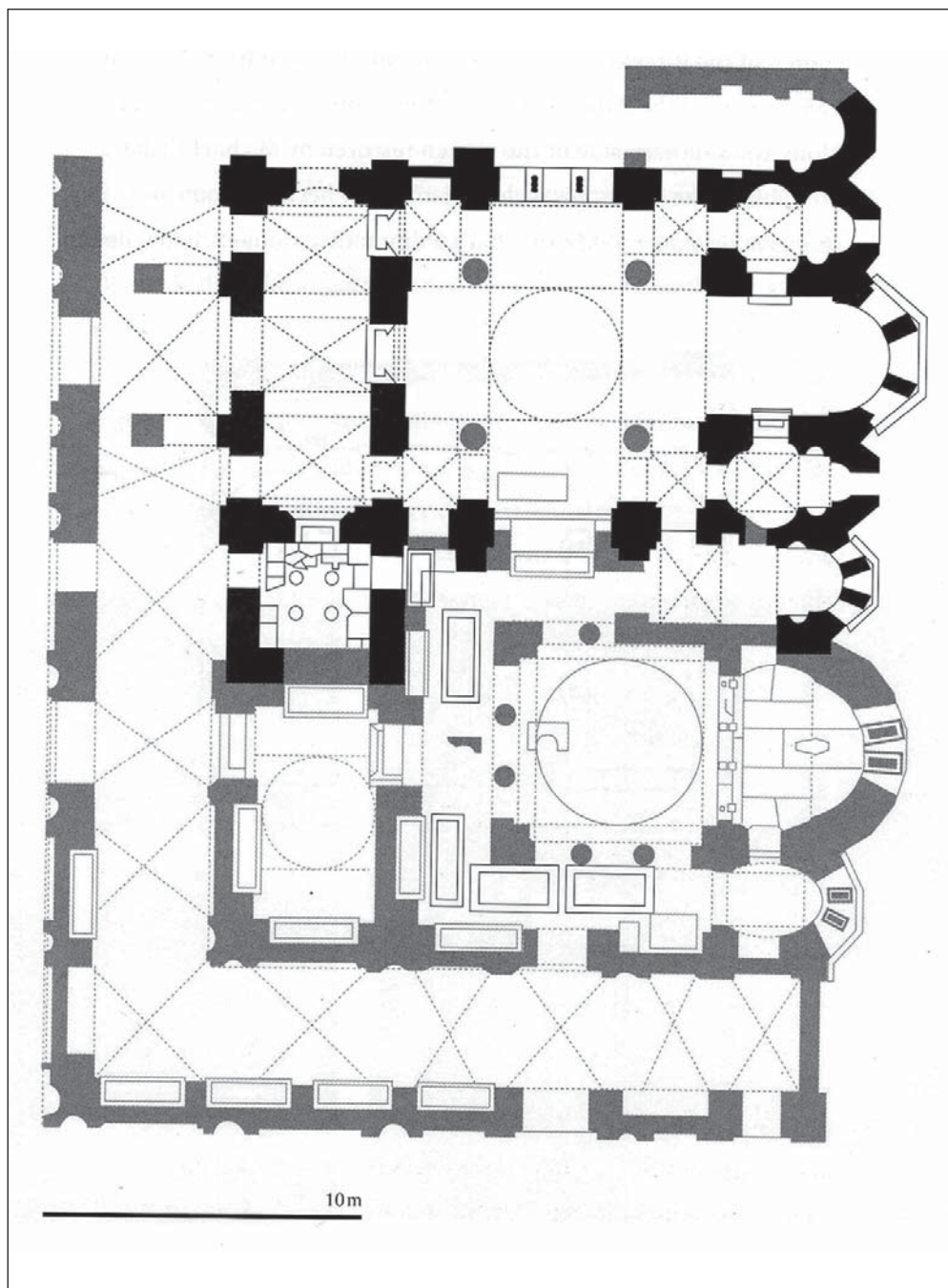
Сл. 1. Католикон манастира Константина Липса, Цариград, источна страна
 Fig. 1. Catholicicon of the Monastery of Constantine Lips, Constantinople, eastern side

комплекс задужбина Константина Липса протоспатара за време владавине Лава VI (886 – 912), изграђен је у долини Ликос у некадашњем западном делу Цариграда, и како се претпоставља првобитно био посвећен Богородици Панахрантос.³ Око 1290. године, удовица цара Михаила VIII Палеолога Теодора Палеологина, иницирала је обнављање ове задужбине. Додавањем јужне цркве посвећене Св. Јовану Крститељу, католикон је, попут средње цркве манастира Пантократор, постао маузолеј царске породице. У реализацији фасада двеју интегрисаних целина примењени су различити архитектонски принципи. С правом је примећено да „иако се ради о два грађевинама у размерама које нису велике, на појединостима њихове архитектуре ишчитава се, у суштини, развијен свет дуге византијске градитељске традиције”.⁴ Северна, Богородичина црква, конципирана

taments, eds. John Thomas and Angela Constantinides Hero, Washington, D. C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2000, 1254 – 1286; у контексту оригиналности cf. I. Stevović, *Late Byzantine architecture: the question of originality*. In: Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. Vol. 3., London 2006, 253.

³ Детаљније о Константину Липсу in: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, chap. 43 [ed. Moravcsik - Jenkins (Budapest 1949), p.190 ff.]. Такође: A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London 1912, 126 – 127.

⁴ В. Кораћ - М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 139.

Сл. 2. Католикон манастира Константина Липса, Цариград, основа
Fig. 2. Catholicon of the Monastery of Constantine Lips, Constantinople, the base

Сл. 3. Богородичина црква, источна страна
 Fig. 3. The Church of the Theotokos, eastern side

у виду уписаног крста са куполом на четири стуба, карактеристично је решење средњевизантијске архитектуре (Сл. 2). Геометријски облик квадрата дефинише простор наоса, основе куполе, угаоних травеја, травеја испред главне апсиде и бочних одељења олтарског простора. Изузев полуобличастих сводова изнад кракова уписаног крста и квадратног травеја олтарског простора, остали простори засведени су крстастим сводовима. Карактеристични су и прозорски отвори, тривилони на северном и јужном зиду наоса и на централној апсиди.⁵ Фасадне површине северне цркве подељене су венцима на три хоризонталне зоне. На источној страни (Сл. 3), први венац је у равни плинти капитела трифоре средње зоне грађевине, а други венац је непосредно изнад трифоре.

До доњег венца опус зидања реализован је алтернацијом камена и опеке, док је зона изнад другог венца искључиво од опеке и широких малтерних спојница.

⁵ Тролучне конструкције прозорских отвора на које се ослањају галерије на спрату, главни су показатељ неутемељености претпоставке да је црква првобитно била петобродна. Наиме, конзоле непосредно изнад тривилона вероватно су искоришћене као носачи тремне конструкције. Cf. A. H. S. Megaw, *The Original Form of the Theotokos church of Constantine Lips*, DOP 18 (1964), 290; А. И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X–XII начала века*, Москва 1987, 62, 64. Детаљније о архитектури северне цркве манастира Константина Липса у новијој архитектонској историографији: В. Кораћ - М. Шупут, *нав. дело*, 139 - 142 (са литературом).

Другом зоном доминира трифора средње апсиде са декоративно обрађеним стубићима. На апсидама проскомидије и ђаконикона, тачније на њиховим страницама у правцу север југ, пласиран је по један окулус акцентован радијално поређаним опекама (сл. 4). У трећој зони, дакле зони изнад венца на којем се налази ктиторски натпис (сл. 5)⁶, издвајају се полукружна слепа ниша централне апсиде и монофоре изнад којих су полукружне нише на централним страницама проскомидије и ђаконикона (сл. 6).

Пре разматрања структуралних и декоративних елемената источне фасаде јужне цркве (сл. 7), подсетићемо да је Роберт Остерхут истакао „да нови додаци никада нису чинили неразумљивом старију грађевину, већ су додати на тај начин да поштују њен карактер”.⁷ Историограф Марица Шупут је у анализи јужне цркве манастира Константина Липса отишла

корак даље напоменувши да су „полукружне нише на главној апсиди, виђене на Пантократору, изграђене у архитектонски смишљеном систему двеју зона, а карактеристичном цариградском двослојном начину зидања додате су хоризонталне зоне рељефног украса”.⁸ Овај став је изузетно подстицајан, нарочито када се узме у обзир да је у питању једини опис артикулације источне фасаде јужне цркве манастира Константина Липса.

Цртеж источне фасаде раније су публиковали Жан Еберсол и Адолф Тјер у незаобилазном прегледу византијске сакралне архитектуре на територији Цариграда: *Les églises de Constantinople*.⁹ Иако су Еберсол и Тјер, уз Александра Ван Милингена, међу првим истраживачима који

Сл. 4. Окулус, централна страница апсиде ђаконикона, Богородичина црква

Fig. 4. Oculus, the central side of the diaconicon apse, the Church of the Theotokos

⁶ О ктиторском натпису: A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London 1912, 125, fig. 42; C. Mango - E. J. W. Hawkins, *Additional Notes on the monastery of Lips*, DOP 18 (1964), 300 - 301.

⁷ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton - New Jersey 1999, 108.

⁸ М. Шупут, *Нова слика византијске архитектуре у доба њене последње обнове*, Саопштења XXIX (1997), 81.

⁹ J. Ebersolt - A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, Facade posterieure restaurée. У овом раду слика 8.

Сл. 5. Ктиторски натпис, Богородичина црква
 Fig. 5. The founder's inscription, the Church of the Theotokos

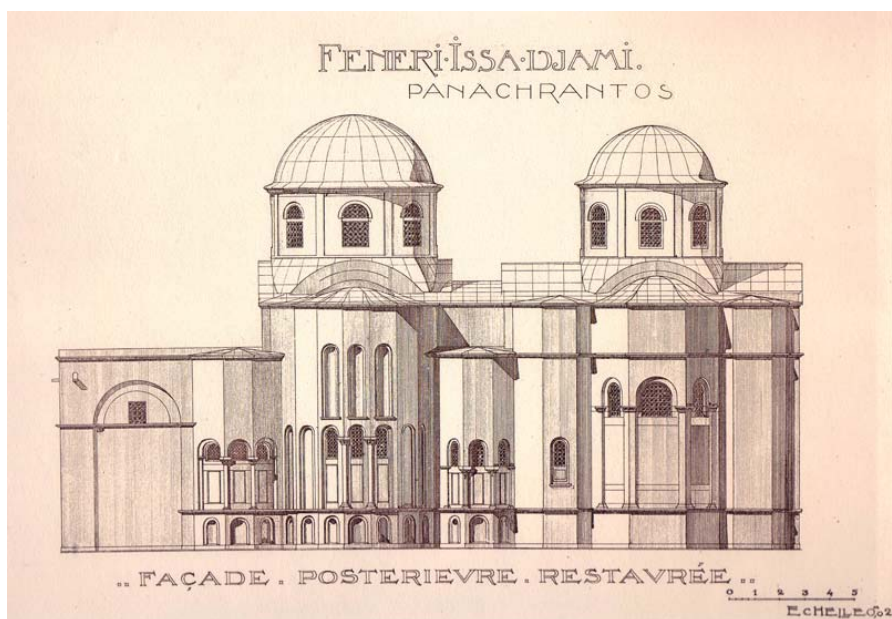
Сл. 6. Монофора и полукружна ниша, ђаконикон, Богородичина црква
 Fig. 6. Monophore and semicircular niche, the diaconicon, the Church of the Theotokos

Сл. 7. Црква Св. Јована Претече, источна страна
 Fig. 7. The Church of St. John the Predecessor, eastern side

су објавили прецизне цртеже основа и елевација византијских цркава у Цариграду, цртеж источне фасаде католикона манастира Константина Липса значајно одступа од данашњег стања грађевине (сл. 8). Наиме, на цртежу „Фенари Иса Џамија - рестаурирана источна фасада” изостали су на северној цркви у зони изнад кордон венца слепа ниша пласирана на средњој страници олтарске апсиде и по једна слепа ниша испод прозорских отвора које се налазе на средњој страници проскомидије и ђаконикона. У зони испод кордон венца недостају окулуси на средњој страници проскомидије и ђаконикона и монофора непосредно испод окулуса проскомидије.

На фасади олтарског простора јужне цркве представљене су само слепе нише у оси са трифором испод њих, док су слепе нише изнад трифоре

Сл. 8. Цртеж источне фасаде католикона, по Еберсолу и Тјеру
Fig. 8. The drawing of the catholicon east façade, according to Ebersol and Tjer

Сл. 9. Изглед северне цркве, снимак
Еберсола и Тјера
Fig. 9. The view of the northern
church, a photo of Ebersol and Tjer

Сл. 10. Изглед јужне цркве, снимак
Еберсола и Тјера

Fig. 10. The view of the southern church,
a photo of Ebersol and Tjer

Сл. 11. Јужна црква, апсида ђаконикона

Fig. 11. The southern church, apse of the
diaconicon

проскомидије, у потпуности изостављене. Међутим, важно је нагласити да се на цртежу Еберсола и Тјера не може констатовати да је дошло до грешке, јер је цртеж последица стања грађевине које су они затекли, а подсетићемо да је грађевина била готово у потпуности омалтерисана. Када се фотографије (сл. 9, 10) које су настале приликом њиховог обиласка локалитета почев од 1907. године, упореде са цртежом под називом „Фенари Иса Цамија - рестаурирана источна фасада”, заиста се потврђује да није дошло до грешке. Наиме, они не само да су на цртежу приказали постојеће стање, већ су у случају горње зоне олтарске апсиде јужне цркве претпоставили да је, због симетричности са трифором испод, постојала још једна слепа ниша. Поменути цртеж још више добија на значају када се упореде са резултатима археолошких истраживања којима је почев од маја 1928. године руководио Тиодор Мекриди, а који су постхумно објављени тек 1964. године заслугом Сирила Манга. Премда су поједине Мекридијеве интерпретације у својеврсној контрадикцији са резултатима до којих је дошао Артур Мегау шездесетих година двадесетог столећа, захваљујући Мекридијевим истраживањима декоративни аспекти јужне цркве манастира Константина Липса постали су доступни јавности. Упркос томе, као што је већ више пута наглашено, ти декоративни аспекти нарочито источне стране, нису представљали предмет интересовања све до цитираног

Сл. 12. Мотив византијско срце

Fig. 12. The motif of Byzantine heart

13. Мотив рибе кости

13. The motif of fishbone

описа Марице Шупут. Сходно томе, у наставку излагања настојаћемо да детаљније размотримо структуралне компоненте источне фасаде искључиво јужне цркве манастира Константина Липса. Пре тога, подсетићемо да се у просторној схеми јужне цркве издвајају трочлани организам олтарског простора на источној страни, нартекс на западној страни и на средини наос. Поткуполни простор дефинисан ступцима на које се ослања купола, помоћу тривилона комуницира са трочланим периметралним бродом. Две сакралне целине спојене су дакле ексонартексом који је на јужној страни отворен према простору сличних димензија додатом уз јужни зид.¹⁰

На зидној површини ђаконикона (сл. 11) издваја се више регистара. Први регистар почиње непосредно испод кровног венца и изведен је алтернацијом једног реда камена и два, односно три реда опеке. Други регистар чине два хоризонтално постављена мотива тзв. рибе кости. Њих чине опеке сложене под углом од четрдесетпет степени постављене у хоризонталним тракама, али на тај начин да су им врхови спојени тако да поглед посматрача усмеравају према централној апсиди. Два описана регистра одвојена су једним редом опеке од следећег, који сачињавају опеке постављене попут обрнутог једнакокраког троугла. Следећи регистар заузима мотив двоструког меандра. Следе три реда хоризонтално постављене опеке, а потом се издваја друга зона којом доминира трифора. На јужној страни, непосредно уз трифору, налази се мотив у историографији познат под називом византијско срце (сл. 12).¹¹ Најзад, у последњој зони

¹⁰ Опширније у: В. Кораћ – М. Шупут, *нав. дело*, 287- 289.

¹¹ О мотиву византијско срце: М. I. Tulnay, *Masonry of late Byzantine and early ottoman periods*. In: Зограф 12 (1981), 76 - 79; R. Ousterhout, *The Byzantine Heart*. In: Зограф 17 (1986), 36 - 44.

Сл. 14. Мотив жиоке на
рабош
Fig. 14. The motif of
notched counter batten

Сл. 15. Црква Св. Јована Претече, централна апсида
Fig. 15. The Church of St. John the Predecessor, central apse

Сл. 16. Мотив меандра комбинован са мотивом свастике, централна апсида
Fig. 16. The motif of meander combined with the swastika motif, central apse

Сл. 17. Мотив соларног диска, централна апсида
Fig. 17. The motif of solar disc, central apse

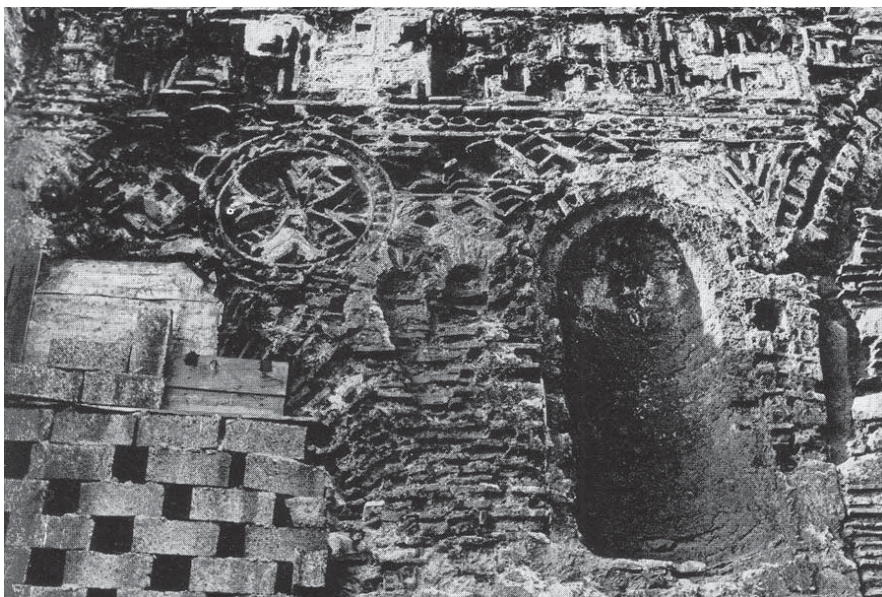
Сл. 18. Опеке потковичастог облика
Fig. 18. Horseshoe-shaped bricks

Сл. 19. Опеке сложене у мрежу ромбова
Fig. 19. Bricks set in a network of rhombs

Сл. 20. Проскомидија, црква Св. Јована
Претече
Fig. 20. Prothesis, the Church of St.
John the Predecessor

Сл. 21. Цариград, јужни зид манастира Св. Ђорђа у Мангани

Fig. 21. Constantinople, southern wall of the Monastery of St. George of Mangana

ђаконикона, испод трифоре, постављене су три двоструке слепе аркаде у чије су горње, полукружне делове постављени мотиви рибе кости (сл. 13) усмерени према горњој конструкцији храма, и у случају слепе аркаде у средини, жиоке на рабош изведене тако да један квадрат чине две опеке постављене хоризонтално или вертикално (сл. 14).

Артикулација фасаде централне апсиде (сл. 15) знатно је сложенија. У првом регистру испод три реда опеке налази се фриз, налик поткровним аркадицама, формиран од мотива обрнуто постављених једнакоугаоних троуглова. Другим регистром доминира геометријски мотив меандра комбинован са мотивом свастике. Мотив свастике постављен је тако да је укрсница истог увек у оси са аркадицама у првом регистру (сл. 16).

Трећу зону образују слепе нише које у горњем полукружном сегменту понављају декорацију слепих аркада у најнижој зони ђаконикона, док је доњи изведен алтернацијом једног реда камена и два реда опеке. Следећи појас испуњавају крстолики мотиви формирану хоризонталним и вертикалним ређањем двеју опека. Интересантно је запазити да су на централним тачкама, односно у оси са трифором, испод постављене три розете, а вероватно је у питању мотив тзв. соларног диска (сл. 17). Бочно од трифоре симетрично су постављене по две слепе нише. До трифоре су слепе нише у чијем горњем регистру су постављене опеке потковичастог облика у чијим испунама је вертикално постављена по једна опека (сл. 18), а у нишама до њих понавља се мотив рибе кости.

Сл. 22. Цариград, Црква Богородице Памакарistos, јужни параклис,

Fig. 22. Constantinople, the Church of Panagia

Pamakaristos, southern paraklis

Сл. 23. Црква Богородице Памакарistos, детаљ централне апсиде

Fig. 23. The Church of Panagia Pamakaristos, a detail of the central apse

Последња зона је артикулисана попут одговарајуће на ђаконикону. Пласиране су двоструке слепе аркаде са различито декорисаним горњим полукружним регистром: мрежа ромбова (сл. 19), рибља кост, двострука рибља кост и опеке потковичастог облика. Хоризонтални ритам фасадне површине примењен је и на проскомидији (сл. 20). У оси са слепим нишама у горњој конструкцији источне фасаде, пласиране су три слепе нише у којима опеке формирају „цикцак“ орнамент. Посматрано према северној страни опеке се ређају по систему рибље кости, потом се исти мотив појављује удвостручен, најзад утростручен. Последња зона у којој се налазе двоструке слепе аркаде, данас је недоступна. Нажалост, услед неприступачности локалитета и недостатка адекватне фотодокументације у литератури, нисмо успели да је потпуније анализирамо.

Сваки од поменутих елемената источне фасаде католикона манастира Константина Липса, посебно јужне цркве, говори обрижљивом градитељском приступу у обради детаља. Иако се овим токовима позновизантијског градитељства нећемо бавити, напоменућемо да се најближа паралела геометријског мотива меандра комбинованог са мотивом свастике на централној апсиди Богородичине цркве манастира Константина Липса, налази у горњем регистру јужног зида манастира Св. Ђорђа у Мангани у Цариграду¹² (сл. 21). Такође, један варијетет композиционе артикулације источне фасаде јужне цркве манастира Константина Липса, остварен је на источној фасади јужног параклиса Богородице Памакарistos у Цариграду

¹² R. Demangel – E. Mambouri, *Le quartier des Manges*, Paris 1939; Janin, *op. cit.*, 70 – 76, 199 – 207, 527 – 529; В. Копан – М. Шупут, *нав. дело*, 156. Cf. M. I. Tunay, *op. cit.*, 76; R. Ousterhout, *The Byzantine Heart*, 38. Слика 19 преузета је из: M.I. Tunay, *Masonry of late Byzantine and early ottoman periods*. In. Зограф 12 (1981), 78, Fig. 10.

(сл. 22, 23). Дескриптивни приступ теми чини се оправданим, јер да би се омогућиле опсежније анализе преношења градитељских узора, затим садржаја које предочавају зидна платна, или једноставније речено слике на фасади, неопходно је да исте буду претходно адекватно описане.

Имајући у виду став изнет у историографији да фасада није само зид који затвара простор већ представља слику,¹³ можемо закључити да слојевитија тумачења морфологије и симболике источне фасаде католикона манастира Константина Липса тек предстоје.

Jasmina S. Ćirić

THE EAST FAÇADE ARTICULATION OF THE KATHOLIKON OF THE CONVENT
OF CONSTANTINE LIPS IN CONSTANTINOPLE

This paper brings into focus the east façade articulation of the katholikon of the Convent of Constantine Lips in Constantinople. Although similarly spatial discourse the east façade of two churches is based on different visual principles. Brick decoration of the south church is expressed by various geometric also symbolic motives: combination of meander and swastikas, fish bone, discs, Byzantine heart etc. Some of these motives are realized on the see wall of the church Hag. Georgios ton Manganon and on the apse of the parekklesion of the Theotokos Pamakaristos in Constantinople.

¹³ Саопштено 28. 10. 2005. године на Четвртој националној конференцији византолога *Србија и Византија - последње столеће* у саопштењу под називом *Монуменална архитектура у Византији и Србији у последњем веку Византије. Особене обраде фасадних површина*. Cf. amplius: В. Кораћ, *Монуменална архитектура у Византији и Србији у последњем веку Византије. Особене обраде фасадних површина*, ЗРВИ 43 (2006), 209 - 213. Такође на Четвртој националној конференцији др Иван Стевовић је у саопштењу *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања* скренуо пажњу да је фасада својеврсно платно. Прецизније, нагласио је да: „понегде фасада представља својеврсно платно или подлогу компликованом, ритмично распоређеном, геометријском украсу, понегде је она важан чинилац у укупном тродимензионалном обликовању целине, неретко, на истом здању, и једно и друго”. И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стварања*, ЗРВИ 43 (2006), 239 – 240.

